

A SZUVERENITÁS TÖRTÉNELMI ÉRTELMEZÉSI CSOMÓPONTJAI

2019. november 20.

VEZETŐI ÖSSZEFOGLALÓ

Az Alapjogokért Központ – szuverenitáskutatási projektje részeként – tanulmányt készített a szuverenitás történelmi értelmezési csomópontjairól. Kutatásunk során a XI. századtól a XXI. századig tekintettük át a fogalom ki- és átalakulását. Az alábbiakban első körben a főbb következtetéseinket ismertetjük, majd egy fogalmi alapvetést követően hét főbb történelmi csomópontot mutatjuk be.

- *A szuverenitás legfontosabb jellemzője egy terület és népesség feletti kizárólagos hatalom, joghatóság.*
- *A fogalom római jogi alapokon, több évszázad leforgása alatt kristályosodott ki.*
- *A fogalom történelmi elterjedése az abszolút uralkodók korához kötődik.*
- *A fogalom tartalmának alakulása mindig egy aktuális politikai célt szolgál, mégis létezik egy állandó „fogalmi mag”.*
- *Kezdetektől központi kérdés, hogy jogi, vagy gyakorlati szempontból vizsgálendő inkább a szuverenitás megléte.*
- *A külső szuverenitásról való gondolkodás megjelenésével párhuzamosan alakult ki az államok közötti, nemzetközi jog.*
- *A szuverenitás történetének csomópontjai az egyszemélyi uralkodó abszolút hatalmától a népszuverenitásig vezetnek.*
- *Döntő fordulatot jelentett a XVII. század, amikor megerősödött az ellenállás joga.*
- *A hatalommegosztás és a népszuverenitás elveinek elterjedése előrevetítette a francia forradalmat és az azt követő átalakulásokat.*

- *Rousseau bizonyos értelemben a mai szuverenisták elődje, aki a demokráciát többre tartotta a liberalizmusnál.*
- *Kant levezette, hogy a nemzetek önrendelkezéséből nem a népállam, hanem a népszövetség következik.*
- *A XX. század a szuverenitásteóriákban a kivételes állapot kérdésének és a jogállamiság alapvének összeütközését hozta.*

Tartalomjegyzék

1. Fogalmi alapvetés	5
2. A szuverenitás fogalmának történelmi elterjedése	6
3. A szuverenitás fogalmának továbbfejlődése: a külső szuverenitás.....	11
4. A szuverenitásról való gondolkodás XVII. századi, döntő átalakulása	12
5. A polgári társadalom, a parlamenti szuverenitás és a hatalommegosztás	16
6. A népszuverenitás.....	20
7. A népek önrendelkezése, a nemzetállamok kialakulása	22
8. A legfontosabb XX. századi szuverenitástanok.....	25
IRODALOMJEGYZÉK:	29

1. Fogalmi alapvetés

Bár a szuverenitás mindenkori fogalmával kapcsolatban a szakirodalomban szinte felmérhetetlen számú eltérő megközelítés, magyarázat és fejtegetés olvasható, a szó eredetével kapcsolatban kevés a vitapont. A magyar nyelvbe is idegen szóként beépült kifejezés az úgynevezett „vulgáris latin”, azaz a köznyelvi latin nyelvben használt „superanus” szóból származik. Ennek eredete pedig a latin „super” kifejezés, amely „valami felettség”-et jelöl. Mindez egyaránt értendő a szó szoros, fizikai értelmében, és elvont, átvitt értelemben.

Éppen ezért a superanus jelentése is „vezető”, „uralkodó”, ami hatalmi szempontból fejez ki felsőbbiséget. Ez a hatalmi szempont pedig ugyan emberek közötti, magánviszonyokban is értelmezhető, azonban a szuverenitás fogalmát döntő mértékben mégis az államok létezéséhez, azok egymás közötti kapcsolataihoz, illetve az államokon belüli hatalmi viszonyokhoz kötik. A francia „souveraineté” szó egyébként 1000 körül jelent meg egy oklevélben, a XIII. századtól pedig a főhatalom leírásaként terjedt el (Baudet 2015, 88).

Mindezek után nem meglepő, hogy a szuverenitás szó jelentése a magyar nyelvben is a fentieknek megfelelően alakult. Így például az 1924-es Révai Nagy Lexikona az „államfelségiség” szóval azonosítja a fogalmat. Ugyanakkor az említett lexikonban a francia „souverain” szó külön is szerepel, még hozzá a „legfőbb” és a „független” jelentésekkel.

A szuverenitás tehát klasszikus értelemben leginkább úgy írható le, mint valamiféle államhatalmiság, olyan állami felsőbbiség, amely kötelező hatalommal bír, értelemszerűen mind az állampolgárok, mind pedig más államok viszonylatában. Szilágyi Péter például Kelsen ez irányú gondolkodását tömören összefoglalva arról írt, hogy „az állami szuverenitás fogalmán tehát ebben a tág értelemben az államhatalom felsőbbiségi jellegét értjük befelé és az állam függetlenségét kifelé” (Szilágyi 2003, 181.). Szilágyi ugyanitt megjegyzi, hogy a fent ismertetett államelméleti felfogás kisebbségi véleménynek számít, az államelmélettel foglalkozó tudósok többsége szerint a szuverenitás csak a modern államok jellemző vonása, és az állami főhatalomnál szűkebb kategória.

Ugyanakkor például a Stanford Filozófiai Enciklopédia¹ egy adott terület feletti legfőbb hatalomként írja körül a szuverenitás fogalmát. Emellett három dimenzióját azonosítja, mégpedig a szuverenitás birtokosát, a szuverenitás abszolút voltát, illetve annak belső és külső oldalát, mint fontos distinkciót. Az állam pedig az a politikai intézmény, amelyben a szuverenitás megtestesül, továbbá államok társulása alkotja a szuverén államrendszert.

Egy másik közérthető meghatározással él Kende Tamás, aki szerint „az állam történetileg a szuverenitás eszméjén alapszik”, amelynek „birtokosa, a szuverén egy adott terület és népesség felett kizárólagos hatalmat gyakorol”. Kende hozzáteszi, hogy „a szuverenitás legfontosabb aspektusa a joghatóság” (Kende 2013. 133). A magyar szakirodalomban leginkább ez a típusú szuverenitás fogalom az elterjedt.

2. A szuverenitás fogalmának történelmi elterjedése

Bár a szuverenitás fogalma csak a középkor utolsó századaiban jelent meg, nyilvánvaló, hogy a tárgyról, illetve a hatalomgyakorlásról való gondolkodás feltehetőleg az emberiség történetével egyidős. Itt nemcsak az antik klasszikusokra érdemes gondolni, hanem a középkori királytűkrökre is, amelyek egy egyházi alapokra épülő feudális királyságban gyakorlatilag a hatalomról való gondolkodás legfontosabb lenyomatai voltak.

Ugyanakkor a történelemben évszázadokat visszább lépve a Római Birodalom kapcsán esetleg felmerülhet a kérdés, hogy a birodalom tartományi berendezkedésével együtt is bizonyos időszakokban vitathatatlanul egységes államisága ellenére miért nem jelent meg a szuverenitás fogalma? Erre talán leginkább abban kereshetjük a választ, hogy Róma egyedülálló módon volt világbirodalom (Földi-Hamza 2003, 67.) mind állami szervezettségében, mind pedig az alattvalók császárral szembeni alávetettségében, így fel sem merülhetett a hatalomgyakorlás világi-filozófiai igazolásának szükségessége.

Ez a gondolatiság tért vissza a XI. századi Európában a római jog elterjedésével, amely folyamat a szuverenitástanok számára is „előkészítette a terepet”. Elsőként a pápaság

¹ A Stanford Filozófiai Enciklopédia az interneten a következő címen érhető el:
<https://plato.stanford.edu/entries/sovereignty/>

világi hatalmának megalapozására, illetve az egyházi abszolút hatalom megerősítésére implementálták ezeket a tanokat az akkori jogmagyarázatokba. Itt a két kard elmélet sajátos értelmezése a világi és az egyházi hatalom egy kézben való összpontosítását szolgálta. A vallási tekintély – a bűn feletti „egyházi illetékességre” hivatkozva – megpróbált a világi hatalom fölé kerekedni (Erdő 2015, 52).

A „pápai szuverenitás” tanának kidolgozása – amelyet ekkor még nem így neveztek – az egyházon belül már az az abszolút és osztatlan hatalmat jelentette, pápai szuverenitásként, amely aztán a XVI. században Bodinnél a világi uralkodók hatalmának legitimációjaként megjelent. Az egyházjogban a pápák Istentől eredeztetett hatalma úgy került a jog fölé, ahogy a császárok hatalma a római jog fölé.

A helyzet aztán a XII. századtól változott, és a német-római császárok megerősödésével a XIII. századra a szuverenitásfogalom alapját jelentő koncepciókat is új célra kezdték el használni. Jóllehet a világi hatalmak erősödése ekkor még nem jelentette azt, hogy a vallási dolgokban is ők lettek volna a szuverének – ennek a megosztottságnak a lenyomata a híres investitúraharc is. Továbbá, bár a világi hatalmak, elsősorban a királyságok megerősödtek, mindez nem jelentette azt, hogy a szuverenitás olyan fokára jutottak volna, amelyet aztán a XVI. századi abszolút uralkodók élveztek. Egyaránt korlátozta a fejedelmeket a nemesség, a különböző kiskirályságok, és napi szintű hatalmi harcban kellett megkísérelniük elfogadtatni a döntéseiket, ugyanis azok nem hatályosultak önmagukban azért, mert a hatalom forrásától származtak.²

A szakirodalom általunk vizsgált alkotásai történelmileg az abszolút hatalom létrejöttéhez, illetve annak igazolásához kötötték a szuverenitás fogalmának elterjedését. Mindez nem véletlen, hiszen a középkorban jó ideig bármiféle állami főhatalom kapcsán legfeljebb korlátozott hatalomgyakorlásról lehetett szó. Ugyanis a központi hatalom, azaz a feudalizmus uralkodója – számtalan oknál fogva és számos szempontból bizonyított módon (lásd: Szaniszló, 2010) – a nemességgel szemben nem jutott abszolút hatalomhoz, azaz mai értelemben véve hatalmát nem tudta szuverén módon gyakorolni. Mindemellert a középkor felfogásában egyedül Isten a szuverén, és

² Lásd részletesen ehhez a részhez: Andrew Latham: Medieval Geopolitics: The Invention of the Idea of Sovereignty. *The Medievalist*. 2018/8. Internetes elérhetőség: <https://www.medievalists.net/2018/08/invention-idea-sovereignty/>

hozzá képest egyetlen földi uralkodó szuverenitása sem abszolút, azaz valójában nem is szuverének (Uhel 2019, 54).

A középkori feudalizmus fokozatos felszámolásával egyidejűleg és azzal összefüggésben erősödött meg az abszolút uralkodók hatalomgyakorlása, amely egyszerre volt oka és következménye a szuverenitásfogalom elméleti kidolgozásának. Hiszen értelemszerűen mindaddig legfeljebb csak a szuverenitás hiányáról lehetett szó, a szuverenitás megjelenésének és megértésének alapvető előfeltétele volt a központi hatalom megerősödése, az egységes államiság és a szuverén fejedelem megjelenése. Mindez pedig nem volt elválasztható a pápák és a világi uralkodók közötti, legfőbb hatalomért folytatott küzdelemtől, amely utóbbiak győzelmével, és a pápaság jelentős meggyengülését okozó reformációval ért véget.

Ez volt az az időszak, amikor Jean Bodin (1529/30-1596) először tudományos igényességgel – és politikai-ideológiai célzatossággal – kidolgozta a szuverenitás tanát. Ennek során tanulmányozta az ókori forrásokban szereplő fogalmakat (summum imperium, a summa potestas és a maiestas imperii) is, amelyeknek az új kifejezés jelentése leginkább megfelelt. Bodin használta először latinul magát a szuverenitás kifejezést is (Erdő 46, 2015).

Mindez „egy olyan gondolati fejlődés, absztrakció eredménye, mely által a hatalomgyakorlás elkülöníthető a hatalomgyakorló személyétől, ezáltal pedig megkonstruálható a tárgyi államfogalom” (Szaniszló 2017, 428.). Bodin 1576-ra írta meg erről szóló művét, melynek címe „Hat könyv a köztársaságról” (*Les six livres de la république*). Bodin Nicolo Machiavellihez hasonlóan személyes politikai tapasztalatai, azaz a gyakorlatban megélt élményei alapján írta meg főművét.³

Bodin tanait és a szuverenitás dogmatikájának kifejtését lehetetlen megérteni anélkül, hogy a kor viszonyait röviden áttekintenénk. Az erősödő abszolút uralkodók korában a legfontosabb veszélyt a királyi udvarok számára az Európa-szerte tűzvészként terjedő, az addigi status quo-t felborító új vallási tanítások jelentették. A kérdés akként merült fel, hogy az uralkodóval szemben megalapoz-e bármiféle ellenállási jogot a vallás, lehetőséget ad-e akár fegyveres ellenállásra? A korábban az új egyházi tanokat is

³ Bodin számára egyetemi munkásságát követően párizsi joggyakorlata, valamint a hatalom közelsége, a király testvére mellett 1571-től betöltött bizalmas, egyszerre jogi, politikai és diplomáciai megbízatása kiváló gyakorlati iskola volt.

alaposan vizsgáló jogász ebben a helyzetben lojális módon az általa a rendgaranciájának tekintett királyság pozíciójának megerősítésére törekedett elméleti munkájával.

A szuverenitás első történeti csomópontja tehát egyértelműen politikai célhoz kapcsolódott. Sőt, amint azt a későbbiekben látni fogjuk, a szuverenitás fogalom történelmi alakulásának egyik vezérfonala, hogy a háttérben mindig egy aktuális politikai cél legitimációja húzódik meg. Valójában tehát a szuverenitás a következőkben áttekintendő „csomópontjai”, azaz különböző értelmezései mindig politikai célokat szolgáltak (Schachtschneider 2012, 49).

Miközben nagy különbségek vannak az államfogalmak, a politikai legitimációs célok és ennek megfelelően a szuverenitás különböző korokban kialakított jelentései között, a fogalomnak van egy olyan magja, amely nagyjából változatlan tartalmúként írható le (Voigt 2016,1). Éppen ezért éri meg áttekinteni a szuverenitás fogalmának történetét.

A tárgyban az első klasszikusnak számító Bodin arra jutott, hogy a szuverenitás fogalma pontos meghatározást igényel. Hiszen „miközben ez az államiság megkülönböztető jegye, és természetének megértése alapvető a politika bármilyen kezeléséhez, valójában egyetlen jogász vagy politikai filozófus sem kísérelte meg meghatározni” – írja kissé túlzóan, de annál lényegre törőbb módon Bodin. „A szuverenitás az az abszolút és tartós erő, amely egy államban testesül meg, és amelyet latinul a >>maiestas<< kifejezés ír le” (Bodin 1576, 24-29).

Bodin esetében a legitimálandó politikai cél az abszolút uralkodó hatalma, amelynek révén elkerülhető a korában dúló véres vallási polgárháború kiújulása. A „szuverén hatalom” „megfelelő kormányzást” gyakorol az adott független ország közösségei, és az ő közös ügyeik felett (Bodin 1576, 1). A szuverén uralkodó az adott állam sine qua non kérdése, mivel egy városállamot nem a város (értsd: területe), vagy annak lakói, hanem ezek szuverén uralkodó alatti szövetsége tesz állammá. Ilyen szempontból nincs különbség a középkori Raguzai Hercegség vagy törökök birodalma között, végtelenül különböző méreteik ellenére mindkettő ugyanúgy államként azonosítható (Bodin 1576, 7). Érdeemes megfigyelni, hogy a nemzetközi jog szuverenitástörténetén is végigvonuló, az államiságot meghatározó alkotóelemek (terület, népesség, ezek feletti rendelkezés) már itt rendszerezett formában megjelentek.

Az állam felépítésének legfontosabb mintaegységeként – mai szemmel különösen érdekes módon – Bodin a családot határozza meg. Az államiság felépítésének eszerint a családok felépítésének logikáját kell követnie, az ott megmutatkozó rendet kell visszatükröznie. Nagyon érdekes és máig elgondolkodtató hatásokat hordoz azonban, hogy Bodin azt a viszonyt, amikor egy szuverén uralkodó egy másik szuverén uralkodó védelme alá helyezi magát, tehát formálisan beismeri, hogy a másik szuverén nélkül hatalma veszélybe kerülne, nem tekinti a gyengébb fél szuverenitása végének. Mindehhez pedig a polgári jog egy római jogból eredő szabályát hívja segítségül, így bizonyítva, hogy a védelem alá helyezett szuverén uralkodó „nem válik tárggyá”, azaz nem veszíti el szuverenitását (Bodin 1576, 23-24). Hasonló megállapításokra jut egyébként ugyanitt a konföderációkat alkotó államok szuverenitása kapcsán. Mindez szempontunkból csak azért érdekes, mert már a szuverenitás fogalmi kidolgozásának hajnalán felmerült tehát az a kérdés, hogy jogi-dogmatikus-elvi, vagy pedig a tényleges-gyakorlati szempontból vizsgálendő-e a szuverenitás megléte.

Több, a szuverenitás későbbi fogalomtörténete szempontjából fontos további kérdés is előkerült már ekkor. Így például az „abszolút” erő határai, a „szuverén hercegek” egymás közti nemzetközi kötelezettségeinek betartása, illetve a szuverén hatalom eredete. Bodin egyébként vitathatatlanra tette, hogy bár foglalkoztatják az uralkodó döntési jogainak határai és ténylegességének kérdése, de döntőnek egyértelműen a jogi-formális megközelítést tartotta. Éppen ezért fogalmazta meg, hogy „mindezek alapján pedig világos, hogy a szuverén uralkodó és abszolút hatalom megkülönböztető jegye annak, hogy általában véve mindenkire rákényszerítse törvényeit, tekintet nélkül azok beleegyezésére” (Bodin 1576, 32).

Összefoglalóan, Bodin szuverenitás-konceptiójának fő ismertetőjegyei a következők: tartósság, abszolút hatalom, azaz a törvényalkotó hatalom, a bírósági hatalom végső foka, illetve a végrehajtó hatalom teljességének megléte. Mindezt, bár alapjában véve a megközelítése jogi-formális, de számos gyakorlati példával, ókori, középkori és kortárs gyakorlatok bemutatásával illusztrálja, és számos alkalommal a szuverenitás fő gyakorlati kérdéseire is utal. Végül – máig ható érvennyel – leszögezi, hogy „az állam megőrzése szempontjából a legcélszerűbb, ha a szuverenitás jogait soha nem adják át egy alattvalónak, még kevésbé egy idegennek, mivel ha így tesznek, azzal egy olyan lépcsőfokot biztosítanak, amelynek révén ez a személy maga válik szuverénné” (Bodin 1576, 49).

3. A szuverenitás fogalmának továbbfejlődése: a külső szuverenitás

Miként arra korábban már utaltunk, a szuverenitás fogalmának megjelenése, az uralkodói önrendelkezés államközi viszonyainak tisztázása lehetővé tette a nemzetközi jog kiemelkedését. Ezek a rendelkezések gyakorlatilag a független és szuverén államok, illetve megjelenésükkor, a XVI-XVII. század fordulóján még inkább a királyok, hercegek és egyéb állami vezetők egymás közötti viszonyrendszerét tisztázzák (Treves 2005,2). Döntő csomópont a szuverenitás történetében a vesztfáliai béke (1648), amely egyrészt elismeri az európai uralkodók önállóságát, másrészt pedig a háború indításához (és a békekötéshez) való jogukat. Ez gyakorlatilag az államok szuverén egyenlőségének kezdete, amely lehetővé tette a jogilag egyenlő felek szerződéskötését, azaz a nemzetközi jog kialakulását is (Voigt 2016, 13).

Ennek az időszaknak a legfontosabb szuverenitással foglalkozó gondolkodója Hugo Grotius. Ő, bár az államok belső szuverenitásával is foglalkozott, máig tartó hatással az ún. külső szuverenitás fogalmára, azaz az államok nemzetközi jogalanyiségével kapcsolatos tanokra, a nemzetközi jogra bírt. Ugyanakkor a szakirodalom többségi álláspontja alapján egyértelmű, hogy külső és belső szuverenitás egymást kölcsönösen feltételezik (Kiss, 2014, 318). Így, miként az abszolút uralkodó nincs alávetve államán belül senkinek, úgy „a szuverén állam külső funkciói gyakorlása során nincs alárendelve más államnak” (Szilágyi 2003, 183). Viszont az államok gyakorlatilag „önkorlátozást vállalnak” önrendelkezésük felett, amikor szerződésre lépnek egymással a nemzetközi jog keretei között.

Grotius korszakában több, máig ható jelentőségű fegyveres konfliktus is zajlott Európában, például a németalföldi szabadságharc, illetve a harmincéves háború. Előbbi folyamatban maga is részt vett, és állami vezetőként előbb börtönbe került, majd Párizsba kellett menekülnie. A háború és béke jogáról (*De iure belli ac pacis*) című művét is száműzetésben írta 1625-ben.

Szuverenitástana szerint a „szabályszerű háború” kötelező ismertetőjegye, hogy mindkét oldalon azok indítsák, akiké a legfőbb hatalom az adott országban (Grotius 1973, 70, 168-173). Jól látható tehát, hogy ezzel gyakorlatilag a Bodinnél már megismert, az abszolút uralkodók főhatalmára vonatkozó gondolkodást vitte tovább. Olyannyira így van ez, hogy ő is veszélyesnek tartotta az abszolút uralkodóval szembeni

ellenállás és lázadás jogát, gyakorlatilag az államérdekre hivatkozva: "Mert a magántulajdonhoz hasonlóan a főhatalom is csak akkor vész el jogtalanság elkövetése folytán, ha a törvény így rendelkezik. De sehol sem akadt eddig, és úgy hiszem, nem is akad majd soha olyan törvény, amely úgy rendelkezne, hogy a magánszemély ellen elkövetett jogtalanság következtében elvész a főhatalom; ez ugyanis a legnagyobb zűrzavart idézné elő" (Grotius 1973, 86). Érdeemes észrevenni, hogy ez az érvelés köszönt vissza a XX. század jogbiztonsággal kapcsolatos vitáiban is.

Ugyanakkor bizonyos, szigorúan körülhatárolt esetekben Grotius is lehetségesnek tartotta az uralkodó elleni lázadást. Ilyenkor mintegy „feléled” a természetjog szerinti ellenállás joga, ehhez azonban vagy az uralkodó általi szerződésszegésre, vagy a természetjog megsértésére van szükség. Utóbbi alatt mindenekelőtt a hatalomszerzés jogtalanságát értette, a szerződésszegés esetében pedig bizonyos, a hatalomra lépéskor tett uralkodói ígéretnek megszegéséről van szó (Straumann 2015, 434-438).

4. A szuverenitásról való gondolkodás XVII. századi, döntő átalakulása

Thomas Hobbes (1588-1676), a szuverenitás egyik legfontosabb teoretikusa közvetlenül a nemzetközi jogtörténetben nagyon fontos mérföldkőnek számító vesztfáliai békét követően alkotta meg főművét. Hobbes életének és munkásságának ugyanakkor fontos meghatározója volt az angol polgárháború is (1642-1651). Ez utóbbi utolsó évében adták ki a *Leviatán* (1651) című művét (habár érdekességként megjegyzendő, hogy Hobbes a polgárháború éve alatt szintén végig Párizsban tartózkodott).

A *Leviatán* előtti évtizedek angol filozófiai gondolkodása egy mélyen gyakorlati kérdés, a Bodinnél és Grotiusnál is tárgyalt, az abszolút uralkodó hatalmának korlátaira vonatkozó dilemma körül forgott. I. Jakab (1603-1625) és I. Károly (1625-1649) uralkodásának meghatározó küzdelme az uralkodó és a parlament, azaz az abszolutizmus, illetve a szuverén uralkodó mozgásterének kérdéséről szólt. A bonyolult háborús évek alatti viszonyokat írta le végül Hobbes műve egyik tételmondataként, „a mindenki harca mindenki ellen” jelenségeként. Hobbes egyenesen úgy látja, hogy ez az

emberiség természetes állapota, nem pedig valamiféle paradicsomi béke, és ezért a hatalmat, annak mértékét és gyakorlását is ehhez kell igazítani.

Hobbes gondolkodásának kulcsszava a biztonság. Ennek fontosságára az angol gondolkodót nemcsak kora háborúi, hanem az emberi természet és az államberendezkedés kapcsán végzett filozófiai és jogelméleti vizsgálódásai vezették. Arra jutott, hogy az ember számára a természetes, azaz a „politika előtti” állapot az anarchia, amely fegyveres konfliktust, háborút, ez pedig az ember számára „folyamatos félelmet, és az erőszakos halál veszélyét” jelent (Hobbes 1660, 88-89). Ezért, hogy megszüntessék ezt a helyzetet, az emberek szövetségre léptek és létrehoztak egy „mesterséges embert”, azaz az ember mintájára, az ember védelmére egy mesterséges „államtestet”, amelyet egy – a bibliai Ószövetségben szereplő – szörnyalak után Leviatánnak nevezett el (Hobbes 1660, 7).

A Leviatán, azaz Állam hobbesi mesterséges szerkezetében kiemelten fontos szerep jut a szuverenitásnak. Ez jelenti ugyanis Hobbes értelmezésében az „állam lelkét”, amely „élteti és mozgatja az egész testet; a tisztviselők és az igazságszolgáltatás, valamint a végrehajtás más hivatalnokai pedig a mesterséges izmok; a jutalom és a büntetés pedig az idegek, amelyek a szuverenitás székéhez vannak rögzítve (...)” (Hobbes 1660, 7). A műben nem kevesebb, mint hétszáz alkalommal fordul elő a „szuverenitás” kifejezés valamely főnévi vagy melléknévi alakja.

A szuverént Hobbes ebben a képletben a legfelső ellátandó cél, azaz a biztonság mellé helyezi, és megállapítja, hogy ennek elérését szolgálja a szuverén – legyen az egy, vagy több ember – „meg nem kötött (szabad) keze” is (Hobbes 1660, 123-124). Úgyszintén az angol szerző hasonló logikával arra a következtetésre jut, hogy mivel a szuverén döntésének vagy intézkedésének szintén mindenki, aki szövetségre lépett, forrása, így maga a döntés, illetve intézkedés is mindenki közös lépése. Ennél fogva pedig minden ellenállás vagy lázadás kvázi önmagával szembeni fellépés, azaz a szuverén lépése nem lehet igazságtalan. A klasszikus mondat szerint „Auctoritas non veritas facit legem”, azaz államhatalom, és nem az igazság hajtja a törvényhozást.

Hobbes ezen a ponton hozza be a belső és a külső szuverenitás kérdését, azonban ezt is az eddigi logikába ágyazza. A szuverén ugyanis bármilyen eszközzel jogosult elérni a célját, a béke és a biztonság fenntartását, illetve visszaállítását. Éppen ezért bármilyen belső egyet nem értést (belső szuverenitás), vagy külső ellenségességet (külső

szuverenitás) joga van döntése szerint felszámolni. Ennek kapcsán pedig a szerző kitér a szuverén azon jogára, hogy bizonyos véleményeket és doktrínákat, amelyek a béke és a biztonság ellenében hatnak, kifejezetten üldözzenek és eltöröljenek (u.o., 125-126).

Szintén a szuverenitás lényegi jegye Hobbesnál a magántulajdon biztosítása, a törvényhozás („döntés a jóról és a rosszról”), azaz a polgári jog megalkotása, valamint az igazságszolgáltatás is. További fontos jogkörei a szuverénnek: háború és béke ügyében való döntés joga, és ennek keretében adókiivetés, valamint a parancsnokok irányítása; a tisztviselők és bírák kinevezésének joga; a büntetés és jutalmazás joga; a méltóságok odaítélésének joga.

Hobbes leszögezi, hogy ez egy taxatív felsorolás a szuverén elidegeníthetetlen jogairól. Ugyan kifejti, hogy természetesen vannak egyéb jogosultságok, mint például a pénzverés joga, de azok átengedhetők a szuverén részéről másoknak. Ha azonban a szuverén a fenti felsorolásban szereplő jogok bármelyikét engedi át, akkor elveszíti hatalmát, hiszen ezen átengedés következménye óhatatlanul erőszak és a háború lesz. Az angol szerző ezen a ponton kifejezetten aktualizálta mondandóját, és kifejtette, hogy éppen az angol polgárháború kitörésének krónikája alapján vonta le ezt az általános következtetést (u.o., 126-130).

Ez a nagy hatalom tehát – ahogy Hobbes fogalmaz – „feloszthatatlanul és elszakíthatatlanul” (lásd még: *indivisibiliter ac inseparabiliter*⁴) a szuverenitáshoz kötődik. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy ezen a ponton a szuverenitás fogalomtörténetében egy alapvető átalakulás következett be. A szuverenitás ugyanis elvált az abszolút uralkodó személyétől, és immár az államhoz kötődött. Hobbesnál – ellentétben például Bodinnal – nem lényegi szempont a szuverén egyszemélyi meghatározása, számára tökéletesen megfelel a testületi vezetés is. A lényeg ugyanis nem a szuverén, hanem a cél, azaz a béke és a biztonság biztosítása. Ezzel rezonál a korra, amelyben az angol polgári forradalom elhozta a parlament, a népképviselő megerősödését, és ezzel – hosszabb távon – a szuverén hatalom átalakulását.

Hobbes ugyanakkor nem csak a *Leviatán* című művében foglalkozott tárgyalt témánkkal. Az angol polgárháború történetét elmesélő, párbeszédese formában megírt

⁴ Ez a felirat szerepelt az 1895 és 1918 között használt Osztrák–Magyar Monarchia közös címerének alján is, a kifejezés az 1723-as Pragmatica Sanctio révén került be a történelemkönyvekben, de alapvetően már korábban is használták.

Behemoth (a kiadás éve 1681, ugyanakkor a befejezés éve 1668) című könyvében a szuverenitás egy kifejezetten mély dilemmájára hívta fel a figyelmet, amelyet részben a fentiekben már mi is érintettünk. Eszerint elválhat egymástól a *de iure* és *de facto* szuverenitás, más lehet a hatalom jogos, felkent gyakorlója, és más annak tényleges birtokosa. Erre volt példa I. Károly angol király helyzete, aki ugyan 1640-ben a hatalom örököse, Anglia és Skócia jogos uralkodója volt, azonban nem volt elegendő katonája akarata alattvalóira kényszerítéséhez (Hobbes 1839, 166).

A Behemoth egyes értelmezések szerint az ideális világot felrajzoló Leviatán ellentétét mutatja be, azt a helyzetet, amikor a szuverén hatalom egyensúlya felborul. Már ebben a műben élesen előkerül az a szál, amelyen továbbhaladva a szuverenitás történetét vizsgálhatjuk. Nevezetesen, hogy az akkori angol arisztokrácia kívánsága szerint az állami szuverenitást megosztották a király, a Lordok Háza és a Képviselőház között (Hobbes 1839, 205). Hobbes egyébként egy ponton eljut odáig, hogy a hadsereg feletti parancsnoklás joga – az akkor polgárháborús helyzetben – már maga volt a teljes szuverenitás, hiszen annak révén a „szuverenitás összes más jogával rendelkezik, amelyre szüksége van” (Hobbes 1839, 264).

Ugyanakkor Hobbes kritikussai, különösen Hannah Arendt szerint az abszolút hatalom és az állam ismertetett felfogása a totális állam előfutára (Degryse 2008, 239), és ezt ugyanígy látta Carl Schmitt is (u.o. 246-247). Kétségtelen, hogy a Leviatán túl hatalmas, a Leviatán és az állampolgárok közötti közösségeknek nincs lényegi pozitív szerepe, miközben a jogaival visszaélő uralkodóval szemben az ellenállás joga korlátozott. Ugyanakkor az állam ereje még az uralkodóénál is nagyobb, az állam a valódi szuverén. Arendt arra is felhívta a figyelmet, hogy komoly ellentmondás van az állampolgárok biztonsága, illetve a rájuk a Leviatán által kényszerített félelem között, illetve, hogy Hobbes – a polgárság vagyoni-politikai felemelkedésétől tartva – attól sem riadt vissza, hogy a szuverenitást a türannisszal azonosítsa (Arendt 1958, 142-143).

5. A polgári társadalom, a parlamenti szuverenitás és a hatalommegosztás

A szintén angol John Locke (1632-1704) a polgári átalakulás egyik fontos teoretikusa, aki máig ható észrevételeket tett a szuverenitás kapcsán. A „Két értekezés a polgári kormányzatról” című mű (1681) szerzője a liberalizmus egyik első képviselője volt. Locke – Hobbeshoz hasonlóan – hitt a természeti állapotban, azonban Hobbestól eltérően ezt egy ideális helyzetnek látta, melyben alapvetően béke honol, eltekintve egyes emberek természeti (azaz Istentől származó) törvényekkel szembenő magatartásától.

Locke szerint a természeti állapotban mindenki tökéletesen szabad, a maga döntéseinek ura, az emberek pedig egyenlők. Az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat szövegezőire is komoly hatással bírt Locke vonatkozó szövegrészlete: ”Az emberek, ahogy az bizonyított, arra születtek, hogy tökéletes szabadságban élhessenek, és a természet törvényei által biztosított jogukat, valamint kiváltságukat zavartalanul élvezhessék. Ebben pedig minden egyes emberrel egyenlők a Földön, és természet adta joguk (...) megvédeni a tulajdonukat, azaz életüket, szabadságukat és vagyonukat, másokkal, azok kísérleteivel szemben (...)” (Locke 1823, 141).

Ugyanakkor vannak olyan emberek, akik szabadságukat rossz célokra, azaz a természeti törvények, illetve mások jogainak megsértésére használják. Locke szerint éppen erre a problémára válaszul hozták létre az emberek a polgári társadalmat. Az állam polgárai közös törvényeket alkottak, bíróságokat és végrehajtó hatalmat, azaz kormányzatot állítottak fel a természeti törvényeket megszegő személyekkel szembeni hatékony fellépés érdekében. Ezen polgári társadalom azonban védelemre szorul, és Locke szerint ez az a pont, ahol az emberek lemondtak természetes jogaikról, átadva azokat az államnak, hogy megvédje tulajdonukat és törvényes jogaikat.

Locke tehát a szabad állampolgári akaratból vezeti le a hatalomgyakorlás rendszerét, és nem pedig az abszolút uralkodó személyéből. Míg Hobbes a biztonság és a védelem szükségességéből jut el a szuverénhez, addig Locke előbb látja létrejönni a szuverént (a polgári társadalmat), és csak ezt követően van szó az állami berendezkedésről, az állampolgári jogok, azaz a társadalom védelméről. Mindebből pedig számos egyéb Locke-hoz köthető fogalom is következik.

Ezek közül első a hatalommegosztás joga, ami a szuverenitás egyik legfontosabb kérdése. Fentebb már említettük, hogy Locke logikailag és történetileg is különbséget tett a három alapvető hatalmi ág között. Mind közül az első a törvényhozó hatalom, „amelynek joga irányt szabni abban a kérdésben, hogy az állam erejét hogyan alkalmazzák a közösség és annak tagjainak megvédése érdekében”. Locke ugyanakkor világossá teszi, hogy a törvények folyamatos végrehajtása nem a törvényhozás feladata, amelynek éppen ezért nem is kell állandóan üléseznie (Locke 1823, 167-168).

Érdekes ugyanakkor a harmadik hatalmi ág, amely Locke-nál még nem az igazságszolgáltatás, hanem a föderatív hatalom, ami gyakorlatilag a külső szuverenitással egyenértékű. Eszerint a természeti törvények alapján működnek az államok nemzetközi viszonyai is. Mivel pedig ezen viszonyok között az erőhatalom számít, az államoknak ki kell állniuk magukért és állampolgáraik jogaiért. Némiképpen ellentmond ugyanakkor önmagának Locke, amikor kifejezetten lehetségesnek és megengedhetőnek ismeri el azt a helyzetet, amikor a végrehajtó és a föderatív hatalom egy kézben, mondjuk az uralkodóiban összpontosul.

Amint azt fent említettük, Locke számára a hatalmi ágak közül a közvetlenül az embereket képviselő törvényhozás a legfontosabb. Ezzel pedig lefektette a parlamenti szuverenitás tanát, amely szerint a törvényhozó kollektív testület került a szuverenitás hordozójaként az abszolút uralkodó helyére. „Minden fennálló kormányzat esetében, a törvényhozás a legfőbb hatalom. Mivel pedig törvényeket szabhat másoknak, felettük kell állnia, és mivel pedig a törvényhozás nem másként törvényhozása a társadalomnak, mint azon jog által, hogy minden részének és minden tagjának törvényt alkothat, megszabva a magatartásuk szabályait, azok megsértése esetére neki kell lennie a legfőbb hatalomnak. Minden egyéb hatalomnak, a társadalom bármely részében ebből kell erednie, illetve ez alá kell tartoznia” (Locke 1823, 170).

Ide kapcsolódik az ellenállás jogának kérdése, amely már a szuverenitás korábbi, általunk vizsgált más gondolkodóit is élénken foglalkoztatta. Locke úgy vélte, hogy „egy megalapított államban, amely saját alapjain nyugszik, és saját természete szerint jár el – azaz a közösség megóvása érdekében – csak egyetlen főhatalom lehet, amely pedig a törvényhozói, és amelynek az összes többi alárendeltje, mégis, ez a törvényhozó hatalom csak egy bizalmi hatalom, amely meghatározott célokat szolgál. Mégis, az embereknél marad egy felsőbb hatalom, amellyel visszavonhatják, illetve

megváltoztathatják azt a törvényhozói aktust, amely szembemegy a beléfectetett bizalommal” (Locke 1823, 170).

Az angol filozófus világossá tette, hogy mindenekelőtt a szabadság és a tulajdon megsértésére gondolt az ellenállási jog felvázolásakor, illetve arra a helyzetre, ha „rabszolgai helyzetbe” akarják taszítani az állampolgárt, „megtámadva az öfenntartás alapvető, szent, és változtathatatlan jogát, amelyért beléptek a társadalomba” (Locke 1823, 171). Locke ezzel gyakorlatilag a népszuverenitás előképét vázolta fel, egyelőre a parlamenti szuverenitás kivételes helyzetben – csak a kormány feloszlásakor (!) – előlépő „feletteseként”.

Az eredetileg bíróként tevékenykedő francia jogfilozófus, Montesquieu (1689-1755), az először névtelenül kiadott „A törvények szelleméről” című, 1748-ra elkészült könyvben fejtette ki az államhatalommal kapcsolatos, meglehetősen konzervatív nézeteit, és a szuverenitás alapvető kérdéseit vetette fel. „Demokráciának nevezik azt, amikor emberek összessége a legfőbb hatalom birtokosa. Ha a legfőbb hatalmat emberek egy részének kezébe helyezik, az pedig arisztokrácia. Egy demokráciában az emberek bizonyos tekintetben szuverének, más tekintetben pedig alávetettek. Nem lehet másként gyakorolni a szuverenitást, mint a szavazatuk által, ami a saját akaratuk, hiszen a szuverén akarata maga a szuverén. A törvények pedig, amelyek a szavazati jogot szabályozzák, éppen ezért alapvetőek ennek a kormányzatnak. És ezért fontos olyannyira annak szabályozása, hogy egy köztársaságban milyen módon, kitől, kinek, és mire vonatkozóan adnak szavazati jogot, és az is, hogy egy királyságban ki a fejedelem, és milyen módon kell kormányoznia” (Montesquieu 1777, 10).

A „Törvények szelleméről” komoly európai és tengerentúli változások előhírnöke lett, éppen ezért tárgyunk szempontjából különösen fontos. Montesquieu a szuverenitás kapcsán Bodin elképzeléseihez állt a legközelebb. Leginkább egy olyan monarchiával rokonszenvezett, amelyben komoly szerep jut a parlamentnek is, ugyanakkor elutasította az angol polgári forradalom által kidolgozott alkotmányos megoldást, azt túl liberálisnak tartotta. Fontos megjegyezni, hogy Montesquieu szerint minden országnak megvannak a maga sajátosságai, amelyek az államformájára és a kormányformájára is kihatnak, úgy is mint például a szokások, a klíma, a föld minősége, vagy éppen a gazdasági ereje. Ennek megfelelően Montesquieu

elképzelhetőnek tartja, hogy a szuverenitás birtokosa az arisztokrácia legyen (Montesquieu 1777, 16).

Kifejezetten érdekes, ahogy – ugyan konkrétan a monarchiák kapcsán, de – a francia jogfilozófus a szuverenitás egyfajta „leplezéséről” ír: ”Vannak bizonyos esetek, amikor a szuverénnek teljes hatalmát éreztetnie kell, és más esetek, amikor szűkebb korlátok közé kell azt szorítania. Az államügyek intézésének fenségessége abban áll, hogy ismerni kell a hatalom megfelelő mértékét, amelyet a különböző alkalmakkor ki kell fejteni. A királyságok teljes boldogsága azon a véleményen sűrűsödik össze, amelyet az alattvalók a kormány kegyelméből élveznek.” Montesquieu ezzel gyakorlatilag körülírta a demokratikus közvéleményt, igaz, egy mérsékelt korlátozott szuverenitású uralkodó által irányított királyság esetére (Montesquieu 1777, 268).

A hatalommegosztás és a szuverenitás, mint az osztottság és az egység problematikájára Montesquieu érdekes válaszokat adott. Egyrészt elismerte, hogy állam- és kormányformák különbözhetnek, akár egy államon belül is. Erre példaként említette, hogy bár Anglia formálisan királyság maradt, a gyakorlatban köztársaságként működik. Ugyanakkor a francia szerző úgy látta, hogy nem lehetséges szabadság a hatalmi ágak megosztása nélkül. Bár valamelyest következtelenül és bizonytalanul járt el, de kétségtelen, hogy megfogalmazott olyan máig alapvető elveket, mint a bírászkodás elválasztása a törvényhozástól és a végrehajtó hatalomtól, illetve a hatalmi ágak működése kapcsán a „fékek és ellensúlyok” rendszerét.

Ennek kapcsán írása számos feloldatlan kérdést hagyott hátra, amelyeket máig vita övez. Ilyen például, hogy mennyire kell szigorúan értelmezni a három hatalmi ág elválasztását. Szintén fontos, hogy Montesquieu gyakorlatilag a korábban (a törvényeket) végrehajtó hatalmat alakította át „a bírászkodás jogával” bíró hatalommá, és így választotta le a mai értelemben vett végrehajtó hatalmat, amely bizonyos ügyekben, átmeneti, vagy éppen „törvényeket értelmező jelleggel” jogot is alkothat (Vile 1998,96).

Persze mindez, a hatalmi ágak megosztása felvetette azt az alapvető kérdést is, hogy hol a hatalom, illetve, hogy a gyakorlatban nem csapnak-e össze egymással a szuverén, abszolút és állandó hatalomért az egyes hatalmi ágak képviselői? A francia gondolkodó szerint „ez a három hatalom természetesen egy leálló és tétlen államot is eredményezhet: de, mint ahogy az emberi ügyek folyásában is szükség van az állandó

mozgásra, mozogniuk kell, de összhangban is kell maradniuk” (Montesquieu 1777, 209-210).

Összefoglalva elmondható, hogy Montesquieu szuverenitásra vonatkozó megállapításai egy átmeneti helyzetet mutatnak. Ez már nem Bodin abszolút uralkodójának világa, de nem is kora Angliájáé, amely megindult a parlamenti szuverenitás kiteljesedése irányába. Montesquieu ideális államát egy elképzelt Angliaként írta le, és a nem tisztázott gyakorlati kérdésekkel együtt is alapvető fordulatot hozott az alkotmányos berendezkedések leírásában a hatalmi ágak megosztásának elvével. Érdeemes megjegyezni, hogy Montesquieu-nél a modern alkotmányos rendszerek mindkét fontos alapelve megjelenik, a hatalommegosztás mellett ugyanis a társadalmi-többségi elvvel is foglalkozik (Sári 2003, 35).

6. A népszuverenitás

Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) a kálvinista Genfben született református polgári családba 1712-ben, ami meghatározta egész későbbi gondolkodását. Bár Rousseau fiatal korában katolizált, később visszatért a kálvinista hitre. A Társadalmi Szerződés című 1762-es művében a népszuverenitás, azaz egy köztársasági államforma mellett tett hitet. A népszuverenitás fogalmának megjelenése az abszolút hatalmakat megdöntő polgári forradalmak korához köthető, mikor is az abszolút uralkodó helyett maga az állam lett a szuverenitás hordozója. Ezt az elképzelést egy sajátos feszültség jellemzi, hiszen egyszerre van szó egy klasszikus értelemben vett, korlátlan, azaz abszolút szuverenitásról, illetve egy olyan alkotmányos szuverenitásról, ami természeténél fogva jogilag korlátozott (Pavlovic 1997, 6-7).

A francia filozófust alapvetően az egyén szabadsága és társadalmi léte közötti konfliktus foglalkoztatta, és ennek feloldásaként alkotta meg a népszuverenitás elméletét. Eszerint az emberek célja kettős, egyszerre szeretnének szabadok maradni és védelem alatt élni. Ennek az eszköze a társadalmi szerződés, amely a közakaratan testesül meg, ez utóbbi pedig a törvények forrása. A népszuverenitás lényege, hogy az emberek a saját akaratuknak vetik alá magukat, tehát Rousseau értelmezésében szabadok maradnak (Rousseau 1947, 28).

A „Társadalmi Szerződés” szerint a szuverenitás hordozója a „főhatalom”. Ez pedig nem más, mint a közakarat gyakorlása, és az elidegeníthetetlen, oszthatatlan. Ebben az idealisztikus világban az állampolgárok jogai és kötelezettségei egyenlők, ugyanakkor „a főhatalom csak a nemzetet magát ismeri”, azaz csak az emberek és az akaratok összességét látja, de az egyes személyeket nem (...)” (Rousseau 1947, 44). A főhatalom korlátja pedig nem más, mint az „egyetemes megállapodás”, miszerint az állampolgárok szabadsága csak a szükséges mértékben korlátozható.

Ugyanakkor Rousseau a könyv terjedelméhez mérten maga is hosszan elidőzik a nép tévedésének problémájánál. Maga is elismeri, hogy ez bizony előfordulhat, és ilyenkor szerinte az egyéneknek kell a megfelelő irányba terelniük a népet, „(...) a népet pedig rá kell vezetni, hogy mit akar” (Rousseau 1947, 51). A francia filozófus érdekes módon már különbséget tett a törvényalkotó személye és a törvényhozó hatalom között. Kiemelten fontosnak tartotta, hogy előbbi ismerje a népet, és ezt egy hasonlaltal tette világossá, mintegy előre jelezve a népakarat korunkbeli állandó kutatásának és felmérésének szükségességét: „Amint az építész nagyobb feladatok elvégzése előtt megfigyeli és megvizsgálja a talajt, hogy eléggé teherbíró-e, úgy az állam bölcs megalkotója sem azzal kezdi, hogy önmagában véve jó törvényeket hoz, hanem előbb megvizsgálja, hogy a nép, amelynek a törvényeket szánta, elbírja-e azokat (Rousseau 1947, 66)”.

Rousseau-nál is megjelennek az egyéb hatalmi ágak, a kormány nála csak a főhatalom eszköze, „az alattvalók és a főhatalom közötti közvetítő szerv”, feladata a törvények végrehajtása, a polgári és a politikai szabadság fenntartása. Az államfő tehát nem a szuverén, csak egy egyszerű hivatalnok, a népakarat végrehajtója, a végrehajtó hatalom pedig leginkább az arisztokrácia egyes választott tagjai kezében lehet jó kézben. A törvényhozó hatalom eközben nem bízható képviselőkre, a képviseleti kormányzást Rousseau határozottan visszautasítja, és egy önmaga által is irreálisnak tartott megoldást vázol fel a törvényhozásra: ”mivel a főhatalomnak egyetlen ereje a törvényhozó hatalom, csakis a törvény révén cselekedhet és minthogy a törvény a közakarat hiteles megnyilvánulása, a főhatalom csak akkor cselekedhet, ha a nép összegyűl. Az összegyűlt nép! - mondják majd, mily regényes gondolat! Ma talán regényes gondolat, de kétezer évvel ezelőtt nem volt ábránd” (Rousseau 1947, 99).

Érdekes, hogy Rousseau a hatalommegosztás gondolatát is sajátos formában vetette fel, a tribunatus intézményével. Ez a mai alkotmánybíráskodás valamiféle korlátozott előképének tekinthető intézmény sem jogalkotó, sem végrehajtó szereppel nem rendelkezhet, viszont vétózhat, megakadályozhat lépéseket. Felállítása az állam belső egyensúlyának megbomlásához, a kölcsönös viszonyok zavarához kötődik, szerepe a törvényhozás és a végrehajtás közötti viták rendkívüli időszakában erősödik (Rousseau 1947, 130). Szintén fontos korlátja a szuverénnek, hogy Rousseau szerint nem lehet beleszólása a vallási ügyekbe, amelyek az állampolgárok személyére tartoznak.

Összefoglalva, Rousseau szuverenitás-konceptiója kapcsán ismét egy kettősségről beszélhetünk. Miközben ugyanis fontos alapelveket fektetett le a népszuverenitás előtérbe helyezésével, alapvető fontosságú kérdésekre elnagyolt válaszokat adott. Ilyen például a bírói hatalom, mint önálló hatalmi ág kérdése, amely Rousseau-nál még felvetés szintjén sem jelenik meg, vagy a törvényhozás általa is elismerten egyszerre antik és utópikus képe. Ugyanakkor Rousseau bizonyos értelemben a mai szuverenisták előképének is tekinthető, úgy is, mint aki a demokrácia és a klasszikus liberalizmus törésvonala mentén a demokrácia mellett kötelezte el magát (lásd részletesen: Békés 2019).

7. A népek önrendelkezése, a nemzetállamok kialakulása

A szuverenitás fogalmának történeti körüljárása szempontjából a következő fontos csomópont a francia forradalom, amelynek nyomán az uralkodói szuverenitást egyre több helyen váltotta fel a népszuverenitás. Mindez egyenesen elvezetett a nemzetállamok kialakulásához, a nemzet a lakosság és a terület elvont ideájaként a szuverenitás origójává vált.

Immanuel Kant (1724-1804) „Az örök béke” című 1795-ös esszéjében fundamentális fontosságú elveket fogalmazott meg a nemzetek önrendelkezése kapcsán. „Nem szabad, hogy valamely különálló állam (kicsi vagy nagy, az itt mindegy) egy másik állam által, öröklés, csere, vásárlás vagy ajándékozás útján megszerezhető legyen” – állította Kant arra hivatkozva, hogy az állam több, mint a földterület, amelyen fekszik, hiszen az valójában az „emberek társasága”. Ezek az emberek, illetve az általuk alkotott államok pedig nem tárgyak, fejt ki a szuverenitás klasszikus kifejezését behozva Kant,

hanem erkölcsi személyek, amelyek akarata csak egy részvételükkel született társadalmi szerződés révén mutatkozik meg (Kant, 1795, 3).

Kant szerint az eredeti szerződés eszméjéből pedig csak egyetlen alkotmány következhet: a köztársasági, amely egyszerre biztosítja a szabadságot, a(z) alattvalói függést, illetve az egyenlőséget. A szuverenitás rendszerezése kapcsán kétféle osztályozást javasol, egyrészt a hatalom birtokosai szerintit (forma imperii), másrészt pedig a nép kormányzásának módja, azaz az uralkodás formája szerintit (forma regiminis). Az első osztályozás alapján autokráciák, arisztokráciák és demokráciák létezhetnek. A második alapján pedig köztársasági, illetve despotikus kormányzásról beszélhetünk. Kant úgy látja, hogy a két kategória egyik találkozásánál, a demokráciánál szükségképpen csak despotikus kormányzás alakul ki, ugyanis „ott úr akar lenni mindenki”. Ő maga csak a reprezentatív kormányzást tudja elfogadni, a republikanizmus értéke pedig szerinte az, hogy elkülöníti egymástól a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat (Kant, 1795, 8-10).

Kant ugyanakkor nemcsak a belső szuverenitás, de a külső szuverenitás tekintetében is fontos alapelveket fogalmazott meg. Eszerint „a népjognak szabad államok föderalizmusán kell alapulnia”, amelyet ő is a természeti állapot meghaladása, a biztonságos együttélés miatt tart fontosnak. Ugyanakkor korunk szuverenistái számára is megszívlelendő gondolata, hogy az államok szerződő közösségének szerinte népszövetséget, de nem népállamot kell létrehoznia. Utóbbi ugyanis szerinte nem lenne ellentmondásos, hiszen egy népállamban csak egy nép lehetséges, nem pedig több nép szerződésre lépése.

Szintén az Európai Unió léte kapcsán felmerülő mai indoklásokra hasonlítanak Kant következő, a békeállapot kötelezettségével kapcsolatos gondolatai: „Ennélfogva kell lennie egy különös fajtájú szövetségnek, amelyet békeszövetségnek (foedus pacificum) nevezhetünk. Ez a békeszerződéstől (pactum pacis) abban lenne különböző, hogy ennek rendeltetése csak egy háborút, amazé azonban minden háborút egyszer s mindenkorra befejezni”.⁵

Kant mindazonáltal a szuverenitás kapcsán feldolgozta mind kora, mind az őt megelőző gondolkodók műveinek tanulságait, ezért mind a radikális

⁵ Immanuel Kant, Az örök béke. Lásd: <https://mek.oszk.hu/01300/01325/html/01.htm>

népszuverenitásra, mind pedig az abszolút uralkodóra nemet mondott, és a képviseleti kormányzásra tett javaslatot. Kant nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó elképzelései komoly hatással bírtak a XX. században mind a Népszövetség, mind pedig az ENSZ létrejöttére.

A migráció fölerősödése idején pedig különösen érdekessé váltak Kant sorai a világpolgár jogáról, amely a vendéglátásra nem, csupán a látogatás jogára terjed ki, és amely lehetőséget ad a kiutasításra a vendég életének veszélyeztetése nélkül. Kant szerint például Kína kifejezetten helyesen járt el, mikor csak „hozzáférésre”, de nem bevándorlásra adott lehetőséget. Tény, hogy Kant az elsők között írt a globalizáció kezelésének szükségességéről: ”Annyira jutott a dolog, hogy a Föld egyetlen pontján történt jogsértést valamennyi helyén megérzik. Ekként a világpolgárjog eszméje nem valami fantasztikus és túlcsigázott módja a jog elképzelésének, hanem szükséges kiegészítése úgy az állam, mint a népjog megíratlan kódexének a nyilvános emberi joghoz általában s így az örök békéhez” (Kant, 1795, 12-14).

Ugyanakkor ez a korszak, a hosszú XIX. század második fele a nemzetállamok felemelkedése mellett a második ipari forradalom kora (1871-1914). Az ipari társadalmak kialakulására, az egyenlőtlenségek növekedésére, a politikai liberalizmus virágkorára adott válaszként ugyanebben az időszakban gyorsan terjedtek az etatista alapú eszmék, mindenekelőtt a marxizmus. Karl Marx tanainak alapja, hogy a kapitalizmusban az uralkodó osztály hatalmát meg kell haladniuk a proletároknak. Marx egyenesen a „proletariátus szuverenitásáról” beszélt, ennek részeként pedig arról, hogy eljön a „történelem bírójának” az ideje, illetve az „ítéletvégrehajtók”, azaz a munkásosztály uralma.⁶ Az ugyanakkor a szocializmus egyik nagy dilemmája maradt, hogy hogyan és legfőképpen mikor lehet majd meghaladni a nemzetállamokat, illetve az is, hogy mi válthatja fel ezeket. Legalább ugyanekkora jelentőséggel bírt a XX. századi történelem – illetve állameszmék – szempontjából, hogy Lenin a szocializmus exportja mellett döntött, azaz a nemzetállami szuverenitások helyett a szovjet vezetéssel bekövetkező világforradalomról álmódott.

A XIX. században tehát – a hobbesi állam mintájára – megerősödött az etatizmus, az állam túlzott befolyása, sőt, gyakorlati teljhatalomhoz jutása. Ezzel kapcsolatban

⁶ Karl Marx 1856. április 14-ei beszéde: http://www.speeches-usa.com/Transcripts/karl_marx-proletariat.html

Ludwig von Mises 1944-ből visszatekintve úgy fogalmazott, hogy „az elmúlt száz év legfontosabb eseménye a liberalizmus etatizmus helyére lépése volt. Az etatizmus két formában jelenik meg: szocializmus és intervencionizmus formájában. Mindkettő közös célja, hogy feltétel nélkül alávesse az egyént az államnak, a kényszer és a kényszerítés társadalmi szervének” (Mises 1944, 52).

Az etatizmus nemcsak a szocializmusban, hanem a fasizmusban, illetve a nemzetiszocializmusban is érvényesült. Ugyanakkor mindegyik ideológiára jellemző, hogy bár formálisan a népre, illetve a tömegre hivatkoznak, ugyanakkor elutasítják a népszuverenitást, és valójában egy „önzetlen”, „kiválasztott” elitcsapatban látják a kollektív érdekek képviselőjének garanciáját. Ily módon ez utóbbiak gyakorolták ezen eszmék jegyében az állami szuverenitást. Némileg kivételt képez ez alól a vezérelv jegyében működő nemzetiszocializmus, amely a nemzetállamot és a népszuverenitást a birodalmi logika alapján igyekezett meghaladni. Adolf Hitler kifejezett célja volt a vesztfáliai békével kialakult szuverenitások megszüntetése.

8. A legfontosabb XX. századi szuverenitástanok

A szuverenitással kapcsolatos gondolkodás történetének következő kiemelten fontos csomópontját az első világháború vége, majd ezt követően a demokratikus köztársaságok, így különösen a weimari köztársaság létrejötte jelentette. A nagy háború utáni német válságévekre erős hatalmi választ keresett Carl Schmitt (1888-1985) konzervatív német jogtudós. A „Politikai Teológia” (1922) című művével a szuverenitás hatalomtanát írta le. Ennek nyitómondata a téma talán leghíresebb gondolataként híresedett el: „Szuverén az, aki a kivételes állapotról dönt”.

Schmitt a népben látja a politika alapvető egységét, amelyet a vezető képvisel. Szerinte ez a képviselő annyit tesz, hogy egy nyilvánosan jelenlévő Létezővel láthatóvá és jelenlévővé tesznek egy láthatatlan Létezőt (idézi: Schachtschneider 2016, 88). A vezetőnek ugyanakkor kivételes állapot idején, azaz amikor ennek szükségét érzi, hatalmában áll félretenni az alkotmányos jogrendet, és rendkívüli döntéseket hozni (Takács 2011, 25).

Ezzel gyakorlatilag a népszuverenitás helyére egyfajta vezérsuverenitás lép.⁷ A vezér célja pedig a „normálállapot” helyreállítása, azaz a rendkívüli jogrend felszámolása, a normák érvényesülésének, azaz egy új rendnek a létrehozatala. Fontos ez az átmenetiség, a régi és az új állapot, a létező és a jövőbeli jog közötti váltás, amelynek lényege és időtartama a szuverén döntésén múlik. Schmitt szerint a weimari köztársaság problémáját éppen a négy szuverén, a parlamenti egyszerű többség, a parlamenti minősített többség, a népszavazáson a népakarat, valamint a birodalmi elnök közötti megosztottság jelentette (Karácsony 2018, 69-71).

Carl Schmitt legkomolyabb vitapartnere és ellenpólusa Hans Kelsen (1881-1973), egy másik német jogtudós volt. Kelsen nem a határhelyzettel, a rendkívüli állapottal, a jogon túli döntés kérdésével foglalkozott, hanem a jogrend normál helyzetével, a jogállammal. Kifejezetten kritikusan viszonyult a nemzetre és az államra alapozott szuverenitástanhoz. Kelsen jogpozitivistá hozzáállásával teljesen elszakadt a Bodin óta uralkodó szuverenitásértelmezéstől, amikor megfogalmazta, hogy az egyén szuverén, csak a normának alávetett, nem más embereknek vagy bármilyen uralkodónak. Ez tehát a szuverenitás normatív megfogalmazása, amely mentes mindenféle tényleges életviszonytól, és csak a jogi szabályozásra koncentrál.

Kelsen ily módon azt a kérdést, amely gyakorlatilag a szuverenitás fogalmának megjelenésétől jelen volt, miszerint a jogi vagy a gyakorlati, a formális vagy a materiális szuverenitás előbbre való-e, egyértelműen a jogi-formális értelmezés kizárólagosságával válaszolta meg. Ebben az értelemben tehát a szuverenitás az, ami átvezet az államtanból a jogtanba (Voigt 2016, 21). Kelsennél ugyanis az állam nem is szuverén, mert a szuverén a nemzetközi jog, amely az államok joghatóságának egyetlen korlátja (Kardos 2018, 3). Ami a szuverenitás nemzetközi, külső oldalát illeti, azzal kapcsolatban is fennállt a Schmitt és Kelsen közötti ellentét. Míg előbbi ugyanis egy deskriptív, realista, „sein”-alapú, a tényleges hatalmi viszonyokra koncentráló megközelítés híve volt, addig utóbbi egy normatív, idealista, „sollen”-alapú, a jogelvekre koncentráló nemzetközi jogi iskolát képviselt. Utóbbi megközelítés szerint a más államokkal való kapcsolatteremtés képessége elsődlegesen a más államok általi elismerés függvénye (Baudet 2015, 105-107).

⁷ Nemcsak gondolatai, hanem azok politikai felhasználása és utóélete miatt Schmitt a diktatúra teoretikusaként, a rendpárti szélsőségek eszmei megalapozójaként vált ismertté, és ezért személye és művei máig erősen vitatottak.

Míg Carl Schmitt gyakorlatilag Bodin és Hobbes hagyományain haladva a tényleges, materális szuverenitásértelmezést fejlesztette tovább és foglalta össze lényegében egyetlen mondatban, addig Kelsen eltért e hagyománytól. Szerinte nincs is szükség szuverenitásra, mert az feloldható és feloldandó. Miközben – leegyszerűsítve – Carl Schmitt a döntést és az államot tekintette elsődlegesnek, addig Kelsen a normát és a (nemzetközi) jogot (Uhel, 2019,54-58).

Kritikusai szerint ugyanakkor Kelsen a jogállam elvének abszolutizálásával – amivel az „önkényes” emberi tényezőt próbálta kizárni a jog érvényesüléséből, jó szándékai ellenére jócskán elszakadt a valóságtól. Így például Hobbes XVII. századi szuverenitásfogalmából indult ki, amely kora állami, társadalmi és politikai viszonyaihoz igazodott, nem pedig a XX. századhoz. Amilyen távol van egy XX. századi, hatalommegosztásra épülő jogállami rend a XVII. századi polgárháborús Anglia viszonyaitól, annyira tud csak helyes lenni Kelsen kiindulópontja. Egy másik alapvető kritika szerint Kelsen igyekezett teljesen elválasztani egymástól a jogot és a szuverenitást, miközben utóbbi előbbi által jelenik meg, méghozzá Jean Bodin óta konzekvensen (Gümplová 2014, 19-20). Egy harmadik, szintén utólag erősnek bizonyuló kritika szerint Kelsen túl sematikusán ábrázolta a nemzeti jogok nemzetközi jog alá rendeződését, miközben a valóságban ezek között a hierarchikus helyzet nem automatizmus: átfedések, egymás mellett élések léteznek – mint az Európai Unióban (Gümplová 2014:15-17).

Kelsen ugyanakkor kétségtelenül így is komoly hatást gyakorolt, mindenekelőtt a kozmopolita egységtanával: azzal, hogy a nemzetközi jogot tette meg szuverénnek. Ez kétségtelenül egy pacifista, idealista, és sokak számára rokonszenves megközelítés volt, különösen a II. világháború borzalmai után. Nem véletlen, hogy mikor 1945-ben létrejött az Egyesült Nemzetek Szervezete, Kelsen – aki az 1920-as osztrák alkotmányt is jegyezte, majd 1940-ben az Egyesült Államokba távozott – maga is a szervezet lelkes híveként és tanácsadójaként működött. 1950-ben publikálta e tárgyban kiemelkedő művét, az „Egyesült Nemzetek joga” címmel. Kelsen tehát végül maga is az általa ideálisnak vélt szuverenitás szolgálatába lépett, és egy „politikai projekten” dolgozott, alkalmanként túllépve a tiszta jogtan elvein (Jakab 2005, 85).

A XX. század végére egy újabb fontos szuverenitástan nyert teret, az úgynevezett nyílt társadalom eszméjével. Karl Popper (1902-1994), aki „A nyitott társadalom és

ellenségei” című művében 1945-ben fejtette ki elképzeléseit, a századvégi globális liberalizmus legfontosabb gondolkodójává vált. Poppernél a történelmi értelemben vett szuverenitás lényegében az ellenőrizetlen hatalmat, illetve ennek szükségességét jelenti, ezért ő ezt elvetendőnek tartja. Ezzel szemben a hatalmi ágak kiegyensúlyozását, illetve mindenekelőtt az intézmények uralmát szorgalmazta, szemben bármilyen szuverenitással.

Popper ezzel minden „általános szuverenitástant”, még a szintén liberális Kelsen által megfogalmazott, „a jog a szuverén” elvét is elutasította. Tette ezt azzal az indoklással, hogy a szuverenitás bármely eszméje végső soron veszélyessé válhat a demokráciára. Popper érvelésében végül odáig jut, hogy a platóni kérdés, miszerint „kinek kell uralkodnia?”, önmagában téves útra vezetett. Ugyanis szerinte ott indultak el a különböző szuverenitástanok, amelyek a személyekre koncentráltak, az intézmények helyett (Popper 1945, 107-110).

Kritikaként megfogalmazható ugyanakkor, hogy – miként a liberalizmus gyakorlatában is – miközben a különböző közösségek sokféleségét Popper kimondottan szorgalmazta, a nemzetekét, különösen azok politikai szuverenitását, kifejezetten elutasította. Mindez pedig komoly következetlenséget hordoz elméletében, hiszen kritikusai képesek voltak különbséget tenni a nemzetek jó és rossz tulajdonságai között, ráadásul a nemzetek (át)látható intézményesültségéhez képest többre becsülte a nem intézményesült közösségeket (Gerson 2019, 208-228).

Ezzel együtt is elmondható, hogy Popper komoly hatást gyakorolt az ezredforduló politikai életére. Ma már szinte közhelyszámba megy az európai fősodratú politikában a nyílt társadalom értékei melletti elköteleződés. Az idők során Popper szuverenitással, intézményekkel, liberális demokráciával kapcsolatos nézetei szinte megfellebbezhetetlen tekintélyre tettek szert – az egyéb tekintélyek elismerését feltűnően kerülő – globális elit köreiből is. Mindezt a folyamatot pedig, illetve az ezzel szembenálló szuverenista nézeteket, egy következő elemzésben ismertetjük.

IRODALOMJEGYZÉK:

Arendt, Hannah 1958: *The origins of totalitarianism*. The World Publishing Company, Cleveland, Ohio.

Baudet, Thierry 2015: *A határok jelentősége*. Századvég.

Békés Márton 2019: *Rousseau és a nemliberális demokrácia*. *Kommentár*, 2019/3. 91-103.

Bodin, Jean 1967: *Six Books of the Commonwealth*. Basil Blackwell, Oxford.

Degryse Annelies 2008: *The Sovereign and the Social: Arendt's understanding of Hobbes*. In: *Ethical Perspectives: Journal of European Ethics Network*. 15. no.2 (2008). 239-258.

Erdő Péter 2015: *Állam – egyház – szuverenitás*. In: *Az állam szuverenitása. Eszmény és/vagy valóság? Interdiszciplináris megközelítések*. (szerk.: Takács Péter) Gondolat Kiadó. MTA TK JTI – SZE DFK. Budapest – Győr.

Falusi Márton 2012: *Demokrácia szuverenitás nélkül?* *Hitel*, 2012 május. 75-90.

Földi András-Hamza Gábor 2003: *A római jog története és intézményei*. Nyolcadik, átdolgozott és bővített kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó.

Gerson, Gal 2019: *Nationality in the open society: Popper versus Hayes and Kohn*. *Nations and Nationalism* 25(1), 2019, 208–228. Internetes elérhetőség: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/nana.12399>

Grotius, Hugo 1973: *A háború és a béke jogáról*. Kriterion Könyvkiadó Bukarest.

Gumplova, P. 2014: *Law, Sovereignty and Democracy: Hans Kelsen's Critique of Sovereignty*. Midwest Political Science Association 67th Annual National Conference, The Palmer House Hilton, Chicago. 2014.11.29. Internetes elérhetőség: <https://pdfs.semanticscholar.org/6a75/bcc4ed737b662a0c8f7e324732a132e635a4.pdf>

Jakab András 2005: *Ismeretelmélet és politika Kelsen nemzetközi jogi tanaiban. Világosság* 2005/11. 77-87. Internetes elérhetőség: <http://epa.oszk.hu/01200/01273/00019/pdf/20051212092349.pdf>

Hobbes, Thomas 1839: *The English Works of Thomas Hobbes, vol. 6 (Dialogue, Behemoth, Rhetoric)* Internetes elérhetőség: <https://oll.libertyfund.org/titles/hobbes-the-english-works-vol-vi-dialogue-behemoth-rhetoric>

Hobbes, Thomas 1660: *Leviathan.* Internetes elérhetőség: [https://www.ttu.ee/public/m/mart-murdvee/EconPsy/6/Hobbes Thomas 1660 The Leviathan.pdf](https://www.ttu.ee/public/m/mart-murdvee/EconPsy/6/Hobbes%20Thomas%201660%20The%20Leviathan.pdf)

Huizinga, Tobb 2016: *The New Totalitarian Temptation. Global Governance and the Crisis of Democracy in Europe.* Encounter Books, New York.

Kant, Immanuel 1795: *Az örök béke – filozofikus tervzet: Internetes elérhetőség: <https://mek.oszk.hu/01300/01325/01325.pdf>*

Karácsony András 2019: *Carl Schmitt a szuverénről. Kommentár 2019/1.*

Kardos Gábor 2018: „Az államok szuverén egyenlősége” in Jakab András – Fekete Balázs (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Nemzetközi jog rovat, rovatszerkesztő: SÜLYOK Gábor) <http://ijoten.hu/szocikk/az-allamok-szuveren-egyenlosege>*

Kende Tamás 2013: *Terület, tér, államterület, állami fennhatóság.* In: Kardos Gábor-Lattmann Tamás: *Nemzetközi Jog, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. (131-162.)*

Kiss Barnabás 2014: *A nemzetközi jog hatása a szuverenitás „klasszikus” közjogi elméletére Szabó József munkássága tükrében.* *Acta Universitatis Szegediensis : acta juridica et politica, (77).* pp. 313-322.

Locke, John 1823: *Two Treatises of Government.* In: *from The Works of John Locke. A New Edition, Corrected. In Ten Volumes. Vol. V.* London: Printed for Thomas Tegg; W. Sharpe and Son; G. Offor; G. and J. Robinson; J. Evans and Co.: Also R. Griffin and Co. Glasgow; and J. Gumming, Dublin.

Mises, Ludwig Von 1944: *Omnipotent Government: The Rise of the Total State and Total War*, edited with a Foreword by Bettina Bien Greaves (Indianapolis: Liberty Fund, 2011). Internetes elérhetőség: <https://oll.libertyfund.org/titles/2399>

Montesquieu, Charles Louis de Secondat, Baron de M. 2019: *The Complete Works of M. de Montesquieu* (London: T. Evans, 1777), 4 vols. Vol. 1. Internetes elérhetőség: <https://oll.libertyfund.org/titles/837>

Pavlovic, Dusan 1997: *Rousseau's Theory of Sovereignty*. CEU MA Thesis, Budapest. Internetes elérhetőség: <https://pdfs.semanticscholar.org/9d0b/a2343a2eb5ba5cf1fa10363e314829839b82.pdf>

Popper, Karl 1945: *The Open Society and its Enemies*. George Routledge&Sons. London. Internetes elérhetőség: https://monoskop.org/images/4/42/Popper_Karl_The_Open_Society_and_its_Enemies_The_Spell_of_Plato_Vol_1_1st_ed.pdf

Rousseau, Jean-Jacques 1947: *Társadalmi Szerződés*. Phönix-Oravetz Kiadás. Budapest. Internetes elérhetőség: <https://mek.oszk.hu/08800/08879/08879.pdf>

Sári János 2002: *A hatalommegosztás és a társadalmi-többségi elv*. In: Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan I*. Osiris Kiadó, Budapest.

Schachtschneider, Karl Albrecht 2012: *Die Souveränität Deutschlands. Souverän ist, wer frei ist*. Kopp Verlag, Rottenburg.

Straumann, Benjamin 2015: *Early Modern Sovereignty and Its Limits*. *Theoretical Inquiries in Law* 16.2, pp. 423-446.

Szaniszló Krisztián 2010: *A modern államok kialakulása*. *Polgári Szemle* 2010 augusztus, VI. évfolyam, IV. szám. Internetes elérhetőség: <https://polgariszemle.hu/archivum/54-2010-augusztus-6-evfolyam-4-szam/398-a-modern-allamok-kialakulasa#note12>

Szaniszló Krisztián 2017: *Államszervezeti fogalmak útvesztőjében*. *Jogállamiság, népszuverenitás - egy lehetséges értelmezés*. *Jura* 2017/2. Internetes elérhetőség: http://real.mtak.hu/73097/6/421_Jura_JURA_2017_2.pdf

Szilágyi Péter 2003: Jogi alaptan. 2., átdolgozott kiadás. Osiris Kiadó, Budapest.

Takács Péter 2011: Államelmélet a XX. században (1). A jogi, a társadalmi és a politikai államfogalom. Pro Publico Bono Online. 2011/2. Internetes elérhetőség: <http://real.mtak.hu/80618/1/Pro%20Publico%20Bono%20Online%20-%20TAK%C3%81CS%20P%C3%89TER%20%C3%81LLAMELM%C3%89LET%20A%20XX.%20SZ%C3%81ZADBAN%20%281%29%20%20%20.pdf>

Tullio Treves 2005: Diritto Internazionale. Giuffr  Editore, Milano.

Uhel P ter 2019: A szuverenit s k pl kenys ge a felold d s kor ban. Komment r, 2019/1. sz m. 54-61. oldal

Vile, M.J.C. 1998: Constitutionalism and the Separation of Powers (2nd ed.) Liberty Fund, Indianapolis. 2019. 09. 03.. Internetes elérhetőség: <https://oll.libertyfund.org/titles/677>

Voigt, R diger 2016: Staatliche Souverenit t. Zu einem Schl sselbegriff der Staatsdiskussion. Springer, Wiesbaden.